

PRZEGLĄD BADAŃ

Jan Walkusz

Z historiografii Polonii i losów Polaków za granicą wschodnią Instytutu Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego

Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL, obok Zakładu Leksykograficznego¹, stanowi jedną z ważniejszych instytucji naukowo-badawczych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Założony w 1972 r., dość szybko ugruntował właściwą sobie pozycję w świecie nauki², choć od 1990 r. jego działalność została wyraźnie zwielokrotniona. Ów stan jest bez wątpienia wypadkową ambitnych i niekonwencjonalnych przedsięwzięć operatywnego dyrektora, którym w 1990 r. został ks. Edward Walewander, a także nowej sytuacji społeczno-politycznej w Europie, umożliwiającej prowadzenie odtąd wszechstronnych badań nad Polonią i Polakami poza granicami kraju, niemożliwych do realizowania przed 1989 r. ze względów ideologicznych.

Spośród wielu inicjatyw tegoż instytutu w ostatnich latach warto nieco bliżej przyjrzeć się działalności wydawniczej, stanowiącej bodaj priorytetowe jego zadanie, a jednocześnie — bądźmy szczerzy — niekwestionowany środek szerokiej współpracy ze środowiskami polonijnymi i zagranicznymi centrami naukowymi. Choć tego typu aktywność towarzyszyła lubelskiej placówce od pierwszych chwil jej istnienia, niemniej na początku lat dziewięćdziesiątych została ona wyraźnie ukierunkowana, a przede wszystkim zdynamizowana. Stworzona

¹ Wielkim zainteresowaniem cieszy się w świecie naukowym opracowywana przez ten zakład *Encyklopedia Katolicka*. Zob. np. recenzje ostatniego, szóstego tomu: J. Serczyk, „*Summa christianitas*”. *Szósty tom „Encyklopedii Katolickiej”*, „*Życie i Myśl*”, 42, 1994, nr 3, s. 95–99; S. Grabska, *Nad VI tomem Encyklopedii Katolickiej*, „*Więź*”, 37, 1994, z. 12, s. 159–161; J. Styk, *Encyklopedia Katolicka — tom szósty*, „*Kultura i Społeczeństwo*”, 38, 1994, nr 1, s. 225–227; B. Nadolski, *Encyklopedia Katolicka*, „*Collectanea Theologica*”, 64, 1994, nr 4, s. 175–177; J. Szymik, *Katolicki „bank danych”*, „*Gość Niedzielny*”, 71, 1994, nr 39; W. Hanc, *Szósty tom Encyklopedii Katolickiej*, „*Ateneum Kapłańskie*”, 87, 1995, z. 1, s. 149–152; G. Polak, *Encyklopedia Katolicka*, „*Studia i Dokumenty Ekumeniczne*”, 11, 1995, z. 1, s. 147–148.

² Zob. *W służbie Polonii. 20 lat Instytutu Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, red. E. Walewander, Lublin 1992.

w 1992 r. seria wydawnicza Biblioteka Polonii obejmuje odtąd zarówno Studia (seria A) oraz Materiały i Dokumenty (seria B), publikując wyniki badań zarówno pracowników Instytutu, jak i jego — w szerokim rozumieniu — współpracowników. Ponadto ogłoszona w 1992 r. w prasie krajowej i polskojęzycznej za granicą zachęta do nadsyłania wspomnień z pobytu w sowieckich łagrach i na wygnaniu, przyniosła nadspodziewanie pomyślne rezultaty, dając tym samym dodatkowy impuls do organizowania sympozjów międzynarodowych poświęconych losom Polaków za wschodnią granicą kraju, a wszystko to, po odpowiednich zabiegach redakcyjnych, stanowi bogatą i różnorodną treść wspomnianej serii.

Do końca 1995 r. w serii A—Studia ukazało się osiem tomów. Ze względów jednak merytorycznych i metodologicznych nie można ich ustawić w jednej płaszczyźnie i oceniać według tego samego kryterium. Pięć z nich, mianowicie prace: Kazimierza Kosickiego³, Edwarda Walewandra⁴, Anastazego Nadolnego⁵, Jadwigi Plewki⁶ i Zdzisława Malczewskiego⁷, stanowią owoc indywidualnych badań prowadzonych w oparciu o bogatą bazę źródłową, gruntowną analizę materiałów z archiwów polskich i zagranicznych, a także ustalenia zawarte w bibliografii przedmiotowej, dając w efekcie liczące się w historiografii rzetelne monografie naukowe.

K. Kosicki — tytułem pełniejszej informacji — aktualny duszpasterz Polonii niemieckiej, postawił sobie za cel udokumentowanie, tak w aspekcie historycznym, i socjologicznym, dziejów duszpasterstwa wśród Polaków na ziemi niemieckiej w latach 1945–1950, czyli od chwili zakończenia II wojny światowej do momentu przejścia przesiedleńców spod opieki Międzynarodowej Organizacji do Spraw Uchodźców pod zarząd administracji niemieckiej. Jest to zatem pierwsza synteza dziejów polonijnego duszpasterstwa w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec w okresie największego jej rozwoju, choć pionierem w tej dziedzinie na znacznie węższym odcinku jest A. Nadolny⁸. Ten ostatni, pozostając wierny problematyce badawczej, w sygnalizowanej wyżej pracy zaprezentował tym razem dzieje polskiego duszpasterstwa w rdzennej Austrii (terytorium powstałe po rozpadzie Austro–Węgier) od początków w 1801 r. do momentu zakończenia wojny w 1945 r. Imponująca podstawa źródłowa proveniencji kościelnej i państwowej Polski, Wiednia i Rzymu, a także skrupulatnie wykorzystana literatura, pozwoliły autorowi ukazać genezę, przekształcenia organizacyjne, uwarunkowania oraz formy i znaczenie najstarszej tego typu instytucji polonijnej. W obliczu zbliżających się rocznic: stulecia pobytu księży zmartwychwstańców w Wiedniu (1997 r.) i dwustulecia duszpasterstwa polskiego w Austrii (2001 r.), studium A. Nadolnego ma wyjątkowe znaczenie, a z drugiej strony — jak należy sądzić — stanie się inspiracją do dalszych i bardziej szczegółowych badań tego fragmentu polonijnej aktywności.

Znacznie poszerzoną problematykę, w stosunku do poprzednich prac, przedstawił Z. Malczewski, omawiając dzieje Poloni w Brazylii. Autor pracujący od szesnastu lat w tym kraju, a od sześciu wśród emigrantów polskich, udokumentował nie tylko losy środowiska polonij-

³ K. Kosicki, *Duszpasterstwo wśród Polaków w Niemczech w latach 1945–1950*, Lublin 1993.

⁴ A. Walewander, *Wychowanie chrześcijańskie w nauczaniu i praktyce Kościoła katolickiego na ziemiach polskich w II połowie XIX wieku*, Lublin 1994.

⁵ A. Nadolny, *Polskie duszpasterstwo w Austrii 1801–1945*, Lublin 1995.

⁶ J. Plewko, *Duszpasterstwo Polonii w procesie jej integracji ze społeczeństwem kanadyjskim (1875–1988)*, Lublin 1995.

⁷ Z. Malczewski, *Obecność Polaków i Polonii w Rio de Janeiro*, Lublin 1995.

⁸ A. Nadolny, *Opieka duszpasterska nad dziećmi i młodzieżą polską na terenie Niemiec Zachodnich w latach 1945–1965*, Lublin 1980.

nego w Rio de Janeiro i dzieje duszpasterstwa polskiego od jego początków aż do 1995 r., lecz wzbogacił swoje studium o losy i miejsce Polaków w tamtejszym środowisku, którzy zatrzymywali się w Rio na ściśle określony czas, bądź jako dyplomaci, bądź jako ludzie nauki, artyści, czy pracownicy administracyjno-handlowi. Wspaniałym dopełnieniem obrazu jest wreszcie ukazanie obustronnych więzi między emigracją polską w Rio de Janeiro a Macierzą na przestrzeni 150-letnich dziejów tej grupy oraz zestawienie materialnych i duchowych osiągnięć Polaków wpisanych w krajobraz południowoamerykański, zilustrowane biogramami wybranych jednostek będących niejako *spiritus movens* tych przedsięwzięć.

Nieco inaczej należy widzieć obszerną pracę J. Plewki. Autorka, nie roszcząc sobie pretensji do historycznego udokumentowania Polonii, czy też duszpasterstwa polonijnego w Kanadzie, które — jak wynika z załączonej i wykorzystanej bibliografii — jest już względnie dobrze rozpoznane, ocenia od strony historyczno-socjologicznej aktywność instytucjonalnego duszpasterstwa w procesie integracji ze społeczeństwem kanadyjskim. Ponieważ Kanada nie stosowała w odniesieniu do emigrantów jaskrawej polityki asymilacji, stąd procesy przystosowania biegly tu jakby samorzutnie, a przy zachowaniu kultury starego kraju wymagano jedynie lojalności obywatelskiej i przyjęcia języka urzędowego. Autorka w oparciu o strukturę i formę duszpasterstwa polonijnego, obejmującego życie religijne, kulturalne, narodowe i społeczne, ukazuje dynamikę przemian integracyjnych wiodącą ku strukturom i tradycjom kraju osiedlenia. Okazuje się, że w dotychczasowym okresie dziejów Polonii kanadyjskiej (1875–1988) Polacy przenieśli i zachowali szereg elementów typowo polskiej tradycji kościelnej, włącznie z typem religijności, jednocześnie przejmując pewne formy i zwyczaje duszpasterstwa anglosaskiego (np. język, formy organizacji i finansowania) znaleźli się w orbicie aktywnego uczestnictwa w życiu miejscowej społeczności.

Choć kolejny tom z tej serii nie dotyczy wprost zagadnień polonijnych, niemniej problematyka w nim zawarta w wyraźny sposób korespondowała z praktyką i doświadczeniami duchowieństwa katolickiego, które wyносиło z kraju konkretne wzorce ideowe, osobowe i edukacyjne, przenosząc je następnie na grunt duszpasterstwa w kraju emigracji. Chodzi w tym miejscu o studium E. Walewandra poświęcone modelowi wychowania chrześcijańskiego realizowanemu przez Kościół katolicki w Polsce w drugiej połowie XIX w. Jeśli uświadomimy sobie, że od Wiosny Ludów kształtuje się wyraziście nie tylko świadomość narodowa, ale jeszcze bardziej — jako skutek funkcjonowania tego modelu i następstwo eksplozji nowych prądów społecznych — dochodzą do głosu nieprzychylnie Kościołowi ruchy liberalno-lewicowe, siłą rzeczy musiało to, na zasadzie przeciwwagi, wpłynąć na wykształcenie się nowego, dostosowanego do wymogów chwili, modelu duszpasterzowania. Kościół, chcąc dotrzeć do różnych grup i warstw społecznych, zwłaszcza do coraz bardziej świadomej swej odrębności inteligencji, podatnej na hasła agnostycyzmu i indyferentyzmu, nie mógł pozostać ograniczony przez stare struktury i metody wychowania. Ta nowa sytuacja i aktywność Kościoła na ziemiach Polski w drugiej połowie XIX w. została wyczerpująco omówiona przez autora w trzech wzajemnie powiązanych aspektach, gdzie oprócz ogólnej kondycji społeczeństwa w tym czasie, znajdziemy obraz wielorakich działań wychowawczych na płaszczyźnie religijnej, ich celów i treści.

W serii wydawniczej instytutu pod ogólnym tytułem *Studia* ukazały się jeszcze cztery inne prace, jednak ich forma zdecydowanie odbiega od wyżej zasygnalizowanych. W tym przypadku mamy do czynienia bądź z publikacją materiałów specjalistycznych sympozjów naukowych, bądź też z zebranymi artykułami naukowymi lub publicystycznymi, ułożonymi według okre-

ślonego klucza. Z tych pierwszych wypada wspomnieć o książkach pt. *Polacy i Niemcy w Rosji*⁹ oraz *Polacy w Mołdawii*¹⁰. Obydwe są pokłosiem sesji naukowych zorganizowanych przez Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL, prezentując wyniki badań ludzi nauki ośrodków w Warszawie, Lublinie, Łodzi, Moskwie, Krakowie, Kiszyniowie, Wrocławiu i Poznaniu. W pierwszej, osnową tematyczną jest mniejszość narodowa tak polska, jak i niemiecka na terenie Rosji (Rosja ma tutaj znaczenie umowne, głównie geograficzne, pod którym należy rozumieć zarówno imperium rosyjskie, ZSRR, jak i niepodległe dziś państwa nadbałtyckie, Ukrainę czy Białoruś) od XIX w. aż po współczesność, jej dzieje, a także niektóre problemy szczegółowe. Bardziej jednorodny charakter ma druga publikacja dająca obraz przeszłości i terażniejszości ok. 20–tysięcznej grupy Polaków w Mołdawii, ze szczególnym zaakcentowaniem jej sytuacji religijnej i duszpasterskiej, co jednoznacznie odzwierciedlają grupy tematów: Polska i Mołdawia na przestrzeni dziejów, Polacy w Mołdawii w okresie II wojny światowej, Kościół katolicki w Mołdawii, organizacje oraz język polski w Mołdawii.

Zbiór wcześniej publikowanych artykułów ilustrujących problem tożsamości narodowej autochtonicznej ludności polskiej na terenach należących do niedawna do Związku Radzieckiego, a obecnie znajdujących się w granicach Łotwy, Litwy, Białorusi i Ukrainy, zawiera książka Romana Dzwonkowskiego¹¹, długoletniego pracownika Instytutu, który przez ponad 20 lat wspiera duszpastersko tamtejszą ludność. Znając więc z autopsji katakumbowe życie katolików na tzw. Kresach Wschodnich, wzbogacone ponadto literaturą przedmiotu, licznymi wywiadami i wspomnieniami, rysuje wiarygodny obraz samoidentyfikacji narodowej tej grupy rodaków w najtrudniejszym okresie. Ponieważ dzieje Polaków na Kresach Wschodnich I i II Rzeczypospolitej koncentrowały się wokół Kościoła katolickiego, zrozumiałą przeto jest rzeczą, że większa część tego opracowania dotyczy właśnie Kościoła obrządku łacińskiego, który tak w przeszłości, jak i dziś jest nośnikiem i gwarantem polskich wartości narodowych. Zważywszy dodatkowo na brak polskich instytucji krzewiących rodzimą kulturę, przekonujemy się aż nadto, iż przeszłość Polaków na tym terenie jest tożsama z historią Kościoła katolickiego. Biorąc to wszystko pod uwagę, a także tworzoną ze względów ideologicznych propagandę o nieistnieniu problemu Polaków za granicą wschodnią, trzeba powiedzieć, że badania i świadectwo ks. prof. Dzwonkowskiego mają pionierski charakter o wyraźnych cechach dokumentalnych. Potwierdzeniem tego są także załączone mapki oraz aneksy w postaci czterech traktatów zawartych między Rzeczypospolitą Polską a Ukrainą, Republiką Białoruską, Republiką Łotewską i Republiką Litewską z lat 1992–1994.

Zarówno formatem, jak i treścią „odstaje” nieco od programowej tematyki Instytutu Polonijnego ostatnia książka z tej serii autorstwa ks. Ryszarda Iwana, zatytułowana *U progu polskiej demokracji*¹². W istocie — zgodnie zresztą z podtytułem — na publikację składa się publicystyka etyczno–społeczna oraz wywiady przeprowadzone z autorem, a przede wszystkim przez autora z wybitnymi politykami, ekonomistami, pisarzami, dziennikarzami, naukowcami i duszpasterzami z kraju i z zagranicy. Myślą przewodnią książki, którą otwiera szkic prezentujący wątek społeczny w nauce ks. kardynała Stefana Wyszyńskiego, jest idea ogóln-

⁹ *Polacy i Niemcy w Rosji. Zagadnienia wybrane*, red. E. Walewander, Lublin 1993.

¹⁰ *Polacy w Mołdawii*, red. E. Walewander, Lublin 1995.

¹¹ R. Dzwonkowski, *Polacy na dawnych Kresach Wschodnich. Z problematyki narodowościowej i religijnej*, Lublin 1994.

¹² R. Iwan, *U progu polskiej demokracji. Szkice etyczno–społeczne, wywiady–rozmowy*, Lublin–Kilonia 1994.

narodowej odpowiedzialności za kształt i rozwój „raczkującej” w Polsce demokracji. Publikacja opracowania skupia się wokół trzech tematów — najnowszych wydarzeń w naszym kraju, wzbogaconych o doświadczenia niemieckie i rosyjskie, a więc: pokojowe przejście od totalitaryzmu do demokracji, pytanie i walka o kształt demokracji przy nieustannym ścieraniu się zasad liberalnych z ewangelicznymi, prądów totalnej laicyzacji z wartościami narodowymi i religijnymi oraz zarys programu odnowy III Rzeczypospolitej.

W 1993 r. Instytut Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL zainicjował w ramach Biblioteki Polonii nową serię wydawniczą, oznaczoną jako B — Materiały i Dokumenty. Na pierwszy jej tom składają się wspomnienia ks. Stanisława Bizunia, kapłana lwowskiego, w opracowaniu krytycznym ks. Józefa Wołczańskiego¹³. Autor wspomnień, urodzony w 1907 r. w Podhajcach pod Tarnopolem po studiach w seminarium duchownym we Lwowie, na Uniwersytecie Jana Kazimierza oraz w Innsbrucku, przyjął w 1930 r. święcenia kapłańskie. Pracował najpierw w duszpasterstwie, a od 1934 r. w lwowskim seminarium duchownym. Swoje wspomnienia z lat terroru niemieckiego, reżimu sowieckiego i ukraińskiego nacjonalizmu zredagował po II wojnie światowej w oparciu o systematycznie czynione notatki i zapiski w latach 1939–1945. Znajdziemy w nich szczegółowy obraz życia Kościoła obrządku łacińskiego w zetknięciu się z potrójnym terrorem oraz drobne informacje o ludziach, ich zachowaniach, postawach, a nade wszystko wiarygodny dokument walki Kościoła o przetrwanie i obronę kultury na terenie archidiecezji lwowskiej w okresie wojennej zagłady.

Losy Kościoła katolickiego i Polaków w byłym Związku Radzieckim stały się w ostatnich latach szczególnie bliskie lubelskiemu Instytutowi, który — niezwykle intensywnie — próbuje nadrobić zaniedbania w tym względzie i przerwać narzucone milczenie mające sugerować, że na tamtych terenach problem Polaków, a także Kościoła łacińskiego nie istniał. Nowe kształty historii, skrawki indywidualnych tragedii i epejeje grupowej martyrologii zaczęły nieśmiało dochodzić do głosu w związku z zorganizowanym w Lublinie w 1993 r. sympozjum pt. *Polacy w Rosji mówią o sobie*. Dyrektor Instytutu, zapowiadając w 1992 r. jego termin, zaapelował jednocześnie o nadsyłanie wspomnień z czasu pobytu na „niehumanitarnej ziemi”. Efekty apelu przeszły najśmielsze oczekiwania i wcieliły się nawet w postać całego szeregu (jest nadal kontynuowanym) publikacji pod tytułem *Polacy w Rosji mówią o sobie*¹⁴. W wielkim uproszczeniu, bogate i różnorodne świadectwa można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią opisy bardzo osobistych przeżyć uczestników akcji wysiedleńczej Polaków z Kresów w głąb imperium sowieckiego, po wkroczeniu na te tereny wojsk radzieckich 17 IX 1939 r., a także relacje aresztowanych i wysiedlonych podczas tzw. wyzwalania Polski przez Armię Czerwoną w latach 1944–1945. Na drugą grupę składają się zapiski kreślące dzieje rodzin, losy jednostek, przechowywane dotąd jak relikwie na ołtarzu pamięci przez potomnych. Znać w nich nie tylko materiał historyczno-biograficzny, lecz nade wszystko zaskakującą dokumentację identyfikacji i poczucia tożsamości. Nie brak w nich także przeżyć duchowych, swoistych wyznań wiary, która w zetknięciu się z presją bezbożnego ładu i niehumanitarnego traktowania była inspiracją w kierunku pogłębienia więzi z Bogiem, pozwalającą ostatecznie przetrwać piekło codziennych doświadczeń.

¹³ S. Bizuń, *Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na Ziemi Lwowskiej 1939–1945*. Oprac., wstępem i przypisami opatrzył oraz podał do druku ks. J. Wołczański, Lublin 1993.

¹⁴ *Polacy w Rosji mówią o sobie*. Wybór i wstęp E. Walewander, t. 1, Lublin 1993; t. 2, Lublin 1994; t. 3, Lublin 1995.

Dotychczasowe trzy tomy zawierają 38 wspomnień i jedno opowiadanie o charakterze literackim autorów z kilku krajów europejskich, dotyczących problematyki XIX i XX w., np.: wspomnienia z sowieckich łagrów, o losach Polaków we Władywostoku i Archangielsku, o losach powstańców z 1863 r., a także o zesłańcach na Sybir. Nade wszystko jednak jest to dokument mówiący o niewolniczej pracy, wegetacji poniżej wszelkich ludzkich standardów, sierocym tułactwie bezdomnych dzieci, ale także — paradoksalnie — o nadziei, która tam nigdy nie umarła.

Z pewnością bogactwo materiału nadesłanego z dawnego imperium sowieckiego i powołanie serii Polacy w Rosji mówią o sobie, a także odbyte w 1995 r. w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim sympozjum poświęcone Polakom w Mołdawii, skłoniło kierownictwo Instytutu Polonijnego do zgromadzenia i publikacji wspomnień pt. *Polacy w Mołdawii mówią o sobie*¹⁵. Na całość tomu składa się 7 tekstów pięciu autorów ze Szczecina, Krakowa i Kiszyniowa, które w kapitalny sposób dopełniają wyniki badań i dociekań historyków, a wywołane niejako okazjonalnie — choć w sposób zamierzony — dają to, czego badaczowi na próżno szukać w archiwach. Ukazują bowiem szarą i zboląłą codzienność ludzi, niekiedy całych pokoleń skazanych na tułaczkę, więzienie, a przede wszystkim na życie z dala od kraju, wśród obcych.

Z serii Materiały i Dokumenty warte odnotowania są także dwa pozostałe tomy, mianowicie ks. Mariana Bardela¹⁶, kapłana lubelskiego (święcenia w 1938 r.), który przeszedł więzienie w Zamościu i na Zamku Lubelskim oraz obozy koncentracyjne w Sachsenhausen i Dachau, a także — „rodzynek” w literaturze wspomnieniowej — relacje Bronisławy Sanejko-Kwaśnickiej¹⁷ o oddziałach Pomocniczej Wojskowej Służby Kobiet, działających w II Korpusie pod dowództwem gen. W. Andersa. Ks. Bardel, przy pomocy wcześniej sporządzonych notatek, pisał swój pamiętnik w latach siedemdziesiątych, gdy po okrucieństwach wojny i radosnej pracy wśród Polaków w Austrii, Włoszech i Anglii, wrócił do rodzinnej miejscowości. Na uwagę zasługuje przede wszystkim opis życia obozowego, jego funkcjonowania i struktur, a także bogata charakterystyka współwięźniów z ich solidarną wolą przetrwania i nadzieją wbrew nadziei. Drugą część pamiętnika stanowią wspomnienia z pracy duszpasterskiej w ośrodkach polonijnych. Tom zaś autorstwa B. Sanejko-Kwaśnickiej opisuje historię 316 Kompanii Transportowej PWSK składającej się z młodych dziewcząt, które wydostawszy się z rosyjskiej niewoli, niejednokrotnie musiały dodawać sobie lat, by mogły być przyjęte do wojska, a następnie 3-tonowymi samochodami przemierzać pustynie Środkowego Wschodu, Egiptu i Włoch. Jak w każdym wspomnieniu, nie brak i tu bardzo osobistych reminiscencji, drobnych obrazków z krawędzi wielkiego życia, śladów tęsknoty, porażek i zwykłej codzienności przeplatanej od czasu do czasu świątecznym uśmiechem. Ponadto autorce udało się zmobilizować do współpracy koleżanki z 316 i 317 Kompanii, których relacje dopełniają obrazu tamtych czasów. Analogiczną formę mają także fotografie, wiersze ochotniczek oraz rejestr personalny kompanii, zamieszczone w aneksie książki.

Podsumowując powyższe rozważania, trudno zdobyć się na jednoznaczną ocenę wyszczególnionych publikacji, choćby i dlatego, że każda z nich nosi na sobie piętno indywidualności

¹⁵ *Polacy w Mołdawii mówią o sobie*. Wybór i wstęp E. Walewander, Lublin 1995.

¹⁶ Ks. M. Bardel, *Z Krasnobrodu przez obozy i obczyznę do rodzinnych stron*. Oprac., wstępem i przypisami opatrzył oraz podał do druku E. Walewander, Lublin 1994.

¹⁷ B. Sanejko-Kwaśnicka, *Zapomniane dziewczęta*, Lublin 1995.

autora — w przypadku Studiów, bądź zawiera opis własnych doświadczeń, doznań, wyjątkowy fragment życia, którego „prostować” nie wolno — jak to się ma z Materiałami i Dokumentami. Niemniej jednak wypada tutaj podkreślić wysoki poziom naukowy, obiektywizm badawczy i jasność formułowanych wniosków, opartych o gruntowne studia i analizę pieczołowicie zgromadzonych materiałów w przypadku prac K. Kosickiego, A. Nadolnego, J. Plewki, Z. Malczewskiego i E. Walewandra, które zainteresowanym dostarczają wiarygodnych informacji, a ich autorom gwarantują należne miejsce w historiografii. Gdy chodzi zaś o zasygnalizowane wyżej publikacje pamiętników, słusznym wydaje się podkreślenie ich — poza niekwestionowaną porcją informacji — dydaktycznego znaczenia. To prawda, że mówią one o cierpieniu, doznanych krzywdach, nieprawości i bestialstwie, ale o wiele bardziej — na konkretnych przykładach — ukazują siłę z jaką znoszono te przeciwności i przeciwstawiano się złu, a jednocześnie ostrzegają, że „człowiek człowiekowi zawsze gotów jest wyrządzić wiele zła, zwłaszcza gdy wraz z utratą Boga traci także swe wartości ludzkie”¹⁸. Nie sposób w tym miejscu nie dostrzec ogromnego wkładu redaktorów poszczególnych tomów wspomnień, którzy nadali im ostateczny kształt, zaopatrzyli w bogaty komentarz i przypisy wyjaśniające, a także sporządzili odpowiednie mapy oraz bardzo praktyczne indeksy. Wysoko należy ocenić także staranność opracowań i jakość wydania. Wszystko to z pewnością jest powodem, że obydwie serie Instytutu Badań nad Polonią i Duszpasterstwem Polonijnym KUL cieszą się wielkim zainteresowaniem, o czym najlepiej przekonuje fakt, iż większość poszczególnych tomów ma już po dwa wydania.

¹⁸ Z. Zieliński, „Rota”, 1994, nr 3/4, s. 142.